

Павло САЦЬКИЙ

АРХАЇЧНІ ВИТОКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Україна сьогодні здійснює розбудову не лише державних інституцій, а й громадянського суспільства, що зумовлює гостру постановку проблеми втілення у повному обсязі конституційного положення, згідно з яким Україна є демократичною, соціальною і правовою державою. На даному етапі державного будівництва і для реалізації конституційних принципів державного будівництва важливо проаналізувати пройдений українським суспільством історичний шлях у контексті вивчення досвіду забезпечення правопорядку, захисту соціальних інституцій і державності від анти-соціальних викликів тощо. Ключовим соціальним викликом для української держави й суспільства є організована професійна злочинність. Таке соціальне явище має глибоку і складну історію і, відповідно, складні соціальні витоки та передумови. Тому на сьогодні постає актуальність дослідження архаїчних витоків основних характерних рис професійної організованої злочинності.

Проблема історичних витоків різних видів і форм організованої професійної злочинної діяльності окреслювалася багатьма кримінологами від перших спроб систематизувати

Павло Сацький – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана; pavangard@i.ua

і проаналізувати прояви антисоціальної діяльності¹. Зокрема, цій проблемі присвятили свої праці вчені-кримінологи, соціологи та представники інших галузей науки, як вітчизняні, так і зарубіжні². Окремо слід відзначити праці науковців у сфері історії права і держави³.

Дослідження архаїчних витоків будь-якого соціального явища, що потребує правової оцінки, вимагає методологічного забезпечення. Правовою наукою у вивченні історії права і держави апробовано такі методи: структурно-аналітичний і системний, культурологічне вивчення права, порівняльно-історичний метод правового аналізу й узагальнення.

Більшість кримінологів розглядають злочинність як комплекс діянь, спрямованих проти інтересів як всього суспільства, так і кожного з його членів⁴. Оскільки монополію на захист цих інтересів бере на себе держава, то вона, фактично, отримує й функцію їх трактування. Зважаючи на формування більшості держав у формі насильства на соціальному чи національному ґрунті, Україна є тому характерним прикладом: загальносуспільні інтереси формує і визначає саме держава з огляду на запити суспільства. Відповідно, слід

¹ Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М.: Инфра-М, 2004. – 320 с.

² Дубнов А. П., Дубовцев В. А. Философия преступности. Проблемы криминализации российского общества / Дубнов А. П., Дубовцев В. А. – Екатеринбург: Издательский дом «Ява», 1999. – 95 с.; Иншаков С. М. Зарубежная криминология / Иншаков С. М. – М.: Издательская группа ИНФРА – М-НОРМА, 1997. – 182 с.; Криминология: Учебник / Под ред. проф. Малкова В. Д. – М.: ЗАО Юстицинформ, 2004. – 277 с.

³ История государства и права России. Учебник / Под ред. Ю. П. Титова. – М.: ООО «ТК Велби», 2003. – 544 с.; Лешков В. Русскій народъ и государство. Исторія русскаго общественнаго права до XVIII вѣка / Лешков В. – М.: Въ Университетской типографіи, 1858. – 613 с.; Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1949. – 544 с.

⁴ Ферри Э. Уголовная социология / Сост. и предисл. В. С. Овчинского. – М.: Инфра-М, 2005. – С. 402.

відзначити, що організована професійна злочинність є соціальним виступом проти державності, її моральних устоїв та інституцій. Іноді цей виступ має революційний характер, прагнучи змінити форму і характер держави. Сама організація злочинності має політичний підтекст, на то вказує ключовий принцип відносин із державною владою каста «злочинців у законі», який змінювався залежно від еволюції системи державної влади в СРСР та на пострадянському просторі⁵. Тому організована професійна злочинність має характер конкурента державного конструкту і його інституцій.

Організовані злочинні групи найчастіше формуються для здійснення таких діянь, як привласнення чужого майна, вимагання та пов'язаних з цим допоміжних діянь (корупційних дій, вбивств тощо). Адже організована форма характерна здебільшого для професійної злочинної діяльності, яка приносить стабільний матеріальний дохід і є засобом для забезпечення життєдіяльності тих, хто її здійснює. Специфіка організації у проведенні цієї діяльності обумовлена необхідністю економічного і соціального розподілу функцій між співучасниками і, відповідно, координації дій між ними. Тому на певному етапі злочинна група змушена забезпечувати для себе комфортні умови діяльності, підлаштовуючи під неї соціальний устрій суспільства. Дане явище можна спостерігати на прикладі діяльності «злочинців у законі» та рекетирів у 1990-ті рр., коли ними активно здійснювалася соціальна політика, спрямована на створення позитивного іміджу в суспільстві для діячів відповідного характеру⁶.

Будь-яке глибоке соціальне явище, яке є нормою суспільних відносин, потребує виявлення його коренів, природи та

⁵ Глонти Г., Лобжанидзе Г. Профессиональная преступность в Грузии (воры в законе) / Глонти Г., Лобжанидзе Г. – Тбилиси: Центр по изучению транснациональной организованной преступности при Американском университете, Тбилисский Офис, 2004. – С. 29; Разинкин В., Тарабрин А. Цветная масть: Элита преступного мира / Разинкин В. Тарабрин А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litmir.net/br/?b=70750&p=2>.

⁶ Там само.

особливостей прояву в різних соціальних реаліях. Злочинність є нормою практично для будь-якого суспільства і її повне усунення навіть найрадикальнішими заходами, як показує історичний досвід, не вдавалося в жодній державі. Очевидно, що злочинність є архаїчною нормою соціальної поведінки для окремих соціальних прошарків, які в будь-якому суспільстві складають окрему касту. Злочинний світ, як стало загальновідомо від появи кримінології, – добре організована і саморегульована спільнота⁷. Отже, злочинний світ має здатність до самовідтворення подібно до інших стійких людських спільнот, на зразок етнічних, соціальних, професійних з їхніми характерами і поведінковими особливостями.

Оскільки етнічні та професійні спільноти формуються завдяки характерному способу життя групи людей у відповідному природному ландшафті та кліматичних умовах, це зумовлює формування відповідних для кожного народу чи професії звичаїв і традицій, нюансів мови, антропологічних особливостей тощо. Часто такі угруповання формуються на релігійній основі, причому, приклади є як із сучасності (чеченські та курдські угруповання, базовані на ісламі), так і в історичному контексті. Так, Афанасій Нікітін згадує в Індії XV ст. піратські угруповання, котрі склалися з індусів («не християни і не бусурмани, а вклоняються кам'яним бовванам»), на противагу хорасанцям (мусульманам), які займалися торгівлею та мореплаванням⁸. Характерні риси злочинної спільноти мають багато схожого з характерними особливостями спільнот, які вели певний архаїчний вид господарської діяльності.

⁷ Брейтман Г. Н. Преступный миръ. Очерки изъ быта профессиональныхъ преступниковъ // Антология сыска: от полиции к внешней разведке / Отв. ред. Ю. И. Римаренко, В. Н. Чисников, В. И. Кушерец. – Т. 2: Сыск, сыщики и преступный мир / Сост.: Ю. И. Римаренко, Е. Н. Моисеев, В. Н. Чисников. (Предисл. В. Н. Чисникова.). – К.: Знання України, 2006. – С. 77, 85.

⁸ Хожделение за три моря Афанасия Никитина. 1466–1472 / Изд. подгот. Я. С. Лурье и Л. С. Семенов. – Ленинград: Изд-во «Наука», 1986. – С. 20–21.

Часто етнічна і професійна характеристики людської спільноти були і на сьогодні залишаються нероздільними, оскільки кожна народність формується під впливом конкретного типу її господарської діяльності. Так само, відповідний тип господарської діяльності обумовлює формування злочинної касты. За принципом ведення господарської діяльності, яку слід кваліфікувати як злочинну, слід виокремити найбільш стійкі історично: крадіжки (татьба) і шахрайство, розбої та грабунки, здирицтво (рекет).

Необхідно виділити чотири основні господарські типи, які утворилися на території сучасної України ще в добу бронзи (3–2 тис. до Р. Х.), періоду, коли завершується утвердження основних форм відтворювального господарювання. Це такі господарські типи, як мисливці лісів, землероби лісостепу, кочівники степу та ремісники гірських масивів. Три господарські спільноти мали і продовжують зберігати закритий характер, зважаючи на необхідність для їх представників збереження специфічних професійних навичок. Ці навички старанно конспірувалися і передавалися у спадок. Для ремісників – то вміння обробки металів, дерева тощо, для кочівників – вміння бути наїзниками й організаторські здібності для керування отарами худоби⁹, для мисливців – знання поведінки тварин¹⁰, вміння вистежувати, готувати засоби для полювання тощо. Тому навички ті господарські спільноти передавали за суворою процедурою, з дотриманням конспірації та ритуальних обмежень. Аналогічне явище спостерігаємо і в середовищі професійної злочинності, котра є закритою та ізольованою від решти соціуму, має складну ритуаліку посвячення, систему передачі професійних вмінь і навичок¹¹.

⁹ Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир / Хазанов А. М. / Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 170–171.

¹⁰ Там само. – С. 26.

¹¹ Шеслер А. В. Криминологическая характеристика и профилактика профессиональной преступности: Учебное пособие / Шеслер А. В. – Тюмень: Тюменский юридический институт МВД РФ, 2004. – С. 11.

Горян і кочівників поєднала торгівля. Можна навіть припустити, що горизонтальне кочове скотарство (пересування з табунами відкритими просторами степу чи пустелі) виокремилось із вертикального (сезонне пересування з табунами гірською вертикаллю) і цьому сприяло приручення коней. На користь цього свідчить наявність у дикому вигляді основних видів тварин, які здебільшого вирощувалися кочівниками (вівці, кози), у гірських масивах¹². Торгівля потребувала регламентування і захисту через боротьбу людських спільнот за ресурси. Із появою цих потреб для торгівлі виникає цілий комплекс спеціальної діяльності, яку сучасний Кримінальний Кодекс кваліфікує, як злочинну. Насамперед, це економічні злочини, по-друге, діяльність, яку можна кваліфікувати, як рекет, а саме, стягнення ресурсів за проїзд певною територією та здійснення на ній торгівлі. Неминучою стала поява грабунків. Отже, основними покупцями продукції горян стають кочові спільноти, і вони водночас ведуть боротьбу між собою за ресурси (воду і пасовища). Саме ці ресурси могли їм дати багатство, що вимірювалося у чисельності табунів худоби, та забезпечити можливість у достатній кількості отримувати металеву зброю і за її допомогою здобувати вплив на територіях, необхідних під пасовища. Тому для кочівників зростає потреба у самозабезпеченні продовольчими ресурсами, які вони активно вилучають силовим шляхом у землеробів лісостепу.

Прикладом може служити описаний грецьким істориком Геродотом політичний устрій Скіфії, який являв собою владу племінного союзу царських скіфів, що мешкали в Причорноморських степах, над іншими скіфами (скотарями, землеробами й орачами)¹³. Вже у бронзову добу формується такий вид діяльності, як грабунки у формі вилучення дани-

¹² Основы зоологии и зоогеографии / Г. М. Абдурахманов, И. К. Лопатин, Ш. И. Исмаилов. – М.: Академия, 2001. – С. 279.

¹³ Геродота турійця з Галікарнасса «історій» книг дев'ять, що їх називають музами / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 185.

ни. І століттями потому лісостеп України залишається під контролем кочівників, про що маємо відомості із «Книги дорогих цінностей» арабського автора Ібн Русте, складеної на початку X ст. Зокрема, описуючи слов'ян, він звертає увагу на їхнього царя, котрий має верхових тварин (коней) і харчується видоєним із них молоком (кобилячим)¹⁴. Дослідники також звертають увагу на економічну залежність кочівника від землеробів, які у більшості випадків піддавалися грабіжницьким нападам та зборові данини¹⁵. Даний спосіб життя характерний саме для кочівників. Ібн Русте вказує на боротьбу русів (норманів, варягів) за економічний контроль над слов'янами. Перші всі ресурси отримували військовим шляхом зі слов'янської землі, при тому захоплюючи слов'ян у рабство і продаючи їх хозарам і болгарам¹⁶. Варяги вже у IX ст. по Хр. починають витісняти кочівників із лісостепу і, врешті, на межі степу і лісостепу складається межа впливу варягів і кочівників (хозар, болгар та ін.). Цього висновку доходить американський історик українського походження, професор Гарвардського університету О. Пріцак¹⁷. Отже, наведені приклади ілюструють, що корені появи такого антисоціального явища, як злочинність, слід шукати в поєднанні однієї господарської спільноти з іншою в єдиному соціальному організмі, – наприклад, в єдиній державі чи економічній зоні.

У Європі вікінги (нормани) з розбійників поступово трансформувалися у державотворчу спільноту на засадах військової демократії, радикально відмінної від ординської патріархальної деспотії, характерної для кочівників. Розбій мав подальший розвиток у формі рекету. Ті ж вікінги від

¹⁴ *Ибн Русте // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. / Под редакцией Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова: Т. III. Восточные источники. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2009. – С. 46–47.*

¹⁵ *Хазанов А. М. Зазн. пр. – С. 170–171.*

¹⁶ *Ибн Русте... – С. 49.*

¹⁷ *Пріцак О. Походження Русі / Омелян Пріцак. – К.: Вид-во «Обереги», 1997. – С. 95.*

грабунку в формі набігів поступово перейшли до стаціонарного вилучення ресурсів, засновуючи факторії, з яких проводили грабіжницькі рейди. Поступово рейди трансформуються у вимагання ресурсів у формі збору данини, що стало наслідком розподілу територій між угрупованнями, а також винайдення прийнятної форми співіснування для грабіжників та їхніх жертв. Подальше становлення з рекету інститутів державності проаналізував у своїй праці американський соціолог Ч. Тіллі¹⁸.

Трансформацію грабіжників у здирників добре ілюструють джерела давньоруського періоду, які описують появу вікінгів на континенті. Так, Ібн Русте подає інформацію, що руси здійснюють грабунок набігами, але торгівля примушує їх до осідання в місцях добування ресурсів, і потреба в постійному постачанні на ринок (купцям) стимулює до видобутку тих ресурсів на постійній основі та з мінімальними затратами. Тому рекет стає найбільш прийнятною формою відносин між русами та їхніми жертвами, що дозволяє мінімізувати втрати під час здобуття ресурсів для обох сторін та забезпечити зниження ризику і, відповідно, гарантувати регулярність надходження ресурсів на ринок. У результаті нормани станом на IX ст. починають здійснювати стаціонарний контроль над українським лісостепом, витіснивши кочівників і, таким чином, відбувається становлення в лісостепу соціальної та економічної основи державності.

Найбільш яскраві приклади існування держави у формі рекету містяться у «Повісті временних літ»: зокрема, дані про походи князя Олега проти племен сіверян з метою переорієнтації їх данницької залежності від хозар на київського князя¹⁹. На прикладі протистояння Олега, Святослава з хозарами і печенігами бачимо боротьбу між кочівниками і варягами за контроль над лісостепом. Також характерним при-

¹⁸ Tilly, Charles. The Formation of National States in Western Europe / Charles Tilly. – Princeton: Princeton University Press, 1975. – 711 с.

¹⁹ Лѣтопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербургъ: Изданіе Археологической комиссії, 1871. – С. 13–14.

кладом є мета походів князя Володимира, зокрема проти болгар, а саме – отримання данини. Йому воєвода радить шукати «лапотників», бо ті, хто в чоботях, платити данини не будуть²⁰. Оскільки податкова система є основою державності, то й збір данини силовим шляхом, тотожним діянню, кваліфікованому статтею 189 Кримінального кодексу України, як вимагання²¹, стає основою будівництва Руської державності.

Сучасні кримінологи вказують на соціально небезпечну роль професійної злочинності, яка полягає у підміні нею функцій держави, – зокрема, адміністрування соціальних процесів у місцях концентрації злочинців (місця позбавлення волі), судових та арбітражних функцій, гарантування у здійсненні комерційної діяльності тощо. Ці основні функції брала на себе держава і в давньоруський період, коли князь і боярство адміністрували соціальні процеси в середовищі дружини (із широкими народними верствами вони здійснювали контакт у формі збору данини): князем було монополізовано і судову владу (він був найвищою судовою інстанцією, приймаючи рішення щодо застосування найтяжчих покарань)²², і комерційний арбітраж (його князь здійснював, опікуючись купцями, – по суті, аналогічно з «кришуванням» підприємців рекетирами у 1990-ті рр.). Звертає увагу також регулювання спорів руських купців із, зокрема, візантійською стороною за умови наявності «срібної печатки»²³ за аналогом із арбітражем кримінальних авторитетів у відносинах між комерсантами у 1990-ті рр. на пострадянському просторі²⁴.

²⁰ Там само. – С. 56.

²¹ Кримінальний кодекс України [текст]. Чинне законодавство України зі змінами та доповненнями станом на 13 лютого 2013 р.: (відповідає офіційному текстові). – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – С. 62.

²² Правда русская. – У 2-х тт. – Т. 1: Тексты / Под ред. акад. Б. Д. Грекова. – М.; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1940. – С. 107.

²³ Лѣтопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербургъ: Изданіе Археографической комиссіи, 1871. – С. 29.

²⁴ Волков В. Силовое предпринимательство, XXI век: экономико-социологический анализ / Волков В. – Санкт-Петербург: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2012. – С. 145–146.

Лісостеп із його продовольчими ресурсами став об'єктом силового захоплення варягами і кочівниками. Після формування державності в лісостепу простором державної колонізації стають землі мисливців лісів, населені угро-фінськими племенами. Тому в одержавленому соціальному середовищі лісостепу опиняються носії кількох господарських спільнот, а саме: землероби, кочівники, мисливці лісів та варяги, котрі перейшли від мисливського способу життя до державного під впливом технічного прогресу. Отже, в тому державному соціальному середовищі невідповідним нормам його відносин стає все, що характерне для спільнот лісів (мисливців) та кочівників. Зокрема, грабунок, який практикували нападами кочівники, а також привласнення «нічийного», яким мисливці традиційно вважають природні ресурси – землю, ліси, воду, розпорядником яких тепер ставав державний володар. Це яскраво ілюструє ситуація із облогою Києва печенігами²⁵.

Особливе значення у питанні привласнення «нічийного» мали земельні ресурси, великі масиви яких контролювали мисливці лісів, оскільки володарі «одержавленого» лісостепу прагнули стимулювати землеробське населення до освоєння нових земель. Тому великі масиви земель, які мисливці використовували для своєї господарської діяльності, поступово перетворювалися на землеробські угіддя і колонізувалися, а мисливці мали вливатися у соціальний симбіоз, який виник у лісостепу і заклав основи державності. Сам інститут будь-якої форми власності для мисливців є неприйнятним. Відповідно, перед мисливцями лісів постала проблема адаптації в нових соціальних умовах. Але мисливці лісів за своєю соціальною психологією – індивідуалісти, зважаючи на характер їхнього полювання в лісах, і тому вживалися індивідуально, але розподіляючи між собою території «промислу», як вони це робили при розподілі мисливських угідь.

Наступним поєднанням різних за природою господарських типів у одному державному соціумі стало захоплення

²⁵ Лѣтопись по Ипатскому списку... – С. 43.

державою степової зони та інтеграція у державний соціум кочівників, яка здійснюється Російською імперією протягом XVII–XVIII ст. Кочівники, на відміну від мисливців, були добре організованими та дисциплінованими, тому вони вживалися в державний соціум організовано і фактично ставали частиною його еліти. Останніми було інтегровано у державний соціум горян, які довго зберігали та зміцнювали свої родоплемінні відносини. Вони почали вживатися в соціум найбільш агресивно, закладаючи основу етнічної злочинності.

Такий тип злочинності, як крадіжка (татьба), постає із особливостей господарської діяльності мезолітичних мисливців, котрі соціально асимілювалися державницькими спільнотами. Він і передається у спадок наступним поколінням, як архаїчний соціальний рудимент. Поведінка злочинця у багатьох ключових аспектах схожа на поведінку мисливця. Зокрема, як крадій, так і мисливець має мінімум власності, а здобуте споживає в короткий термін. Як крадій, так і мисливець є добрими знавцями психології своєї жертви. Також і в першому, й у другому випадках спостерігаємо складну систему ритуалів, переходів з одного ієрархічного рівня на інший. Фактично, спілкування мисливця є спілкуванням складною системою натяків, що є наслідком недорозвиненості їхньої соціальної організації, а перетинаючись на промислі, мисливці стають конкурентами. Тому, аби порозумітися, вони вдаються до знаків, демонстрацій свого стану і настроїв. Мова мисливців є максимально спрощеною, оскільки цілі поняття замінюють знаки, а слова в мінімальній лексичній формі містять максимальний зміст²⁶. Фактично, короткі слова можуть виражати глибокі поняття. Очевидно, саме це спостереження і наштовхнуло Д. Ліхачова на написання праці «Риси первісного примітивізму мови злодіїв», в якій він порівнював лексику злочинців із лексикою первісної людини, і його висновки дають повне право порівнювати мову злочинців з мовою саме лісових мисливців²⁷.

²⁶ *Лихачев Д.* Черты первобытного примитивизма воровской речи // *Язык и мышление.* – Вып. III–IV. – М.; Л. – 1935. – С. 62.

²⁷ Там само. – С. 69.

Отже, всі злочинні спільноти, за винятком крадіїв, мають задатки державної організації і перспективу еволюції в неї. Тому вони і прагнуть реалізувати себе в соціумі, диверсифікуючи свою діяльність у легальні сфери, як-то бізнес, політику, державну службу тощо. Крадії, навпаки, дистанціюються від легальної сфери, утворюючи закриті спільноти зі своїм специфічним складом і системою традицій. Прикладами можуть служити численні утворення козацького типу (січі, спільноти піратів тощо). Тому крадії схильні до створення квазидержавних спільнот. Лише технічний прогрес на етапі мисливства давав змогу мисливцям не еволюціонувати у крадіїв, що видно на прикладі тих самих січей і піратських братств. Саме замкненість мисливців у їхньому професійному просторі та кастовому середовищі зумовила глибоку асоціальність крадійського середовища, його неможливість адаптуватися в соціумі.

У таких загальних рисах відстежується схожість основних характеристик організованої професійної злочинності сучасності та принципів формування і діяльності представників господарських спільнот у результаті їх зіткнення і об'єднання в соціумі, утвореному державою. Відповідні соціально-політичні умови заклали передумови для формування конкретних форм привласнювальної діяльності, які теперішнє кримінальне законодавство кваліфікує як злочини, і саме відповідні форми такої діяльності стали архаїчними витоками форм професійної організованої злочинності сьогодення.

Дослідження проблеми архаїчних витоків злочинності дасть можливість покращувати роботу, спрямовану на її профілактику, створить умови для розроблення методів організації суспільства на боротьбу зі злочинністю, усунення умов для її соціально небезпечного функціонування. Зрештою, розкриття передумов організації злочинності відкриває можливості розробляти і залучати соціальні механізми протидії цьому явищу. Також це дасть змогу більш точного розуміння самого поняття організованої злочинної групи.